

Fejes Péter

**A KOMMENTÁR SZEREPE FOUCAULT-NÁL[†] - KANT-ÉRTELMEZÉSEINEK
DRAMATURGIÁJÁVAL SZEMLÉLTETVE**

Jelen tanulmányban két feladatra vállalkozom. Egyrészt arra, hogy bemutassam, miként vélekedett Michel Foucault az eszmetörténeti diskurzusok legalapvetőbb összetevőjéről: a kommentárról. Másrészt pedig arra, hogy Kanthoz fűződő kommentárviszonyát tematizáljam. Az alapvető kérdés, melyet Foucault kommentárjairól gondolkodva fel kell vetnünk, így hangzik: mi a státusza a régebbi korok gondolkodóival/alkotóival folytatott „együttgondolkodásnak”/párbeszédnek egy diszkontinuus történelemszemlélettel rendelkező módszer, valamint a beszédképződmények kialakulására, létezmódjának leírására és átalakulására koncentráció területén. A múlt században több irodalomtudományi irányzat is kifejtette azt, hogy szűklátókörűsége vallana, ha történelemszemléletünket, kommentár-viszonyunkat a szerzői szándék kisilabizálására, illetve műveik egyéb generatív meghatározottságainak deszifrázálására korlátoznánk.¹ Ám az is legalább ugyanannyira vitathatatlan, hogy a humán tudományok párbeszéd formájában léteznek, minduntalan „visszatérnek” valamely korábban kidolgozott gondolathoz.² Nyilvánvalóan Foucault írásaiban is fellelhetőek klasszikusoktól származó gondolatok, még ha úgy tartotta is, hogy a régi tudásalakzatok sajátosságainak leírásához kevésbé ismert szövegek, levéltári anyagok elemzésével juthatunk el.³ Tanulmányunk tehát nem azt kérdőjelezi meg, hogy Foucault foglalkozott-e filozófusokkal. A kérdés sokkal inkább az, hogy hol a helye – és melyek a határai – a kommentárnak gondolkodásának ökonómiájában.

Érdekes, hogy Foucault (a nagy filozófuselődök közül) Kantnak oszt ki „saját” szerepet írásaiban. Ráadásul az életmű során nem is egyet, hanem kettőt. Ez nem azt jelenti, hogy a francia gondolkodó műveiben ne lennének jelen gondolkodók elképzelései más tudományterületekről, illetve azt sem, hogy Kanton kívül más filozófus munkája ne lett volna hatással Foucault gondolkodására. Ellenkezőleg. Írásai számos kérdésfelvetést vagy apóriát örökölnek tanáraitól.⁴ Körülhatárolhatóak bennük korábbi filozófusoknál olvasható témák és állásfoglalások is. A döntő

†

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

- 1 Csak egy példa a sok közül: Roland Barthes *A szerző halála*.
- 2 Ezt Foucault maga is részletezi legelső előadássorozatában. Foucault 2011, különösen 31–38. o.
- 3 Foucault 1999a, 120–1. o.
- 4 Foucault 1998b, 147–51. o.

különbség, amiért a Kant-kommentárok kitüntetett figyelemre érdemesek, az, hogy míg a német filozófus felléphet „a foucault-i gondolkodás színpadára”, addig a többiek nem kapnak *szerepet* Foucault-tól. Felfedezhetjük őket ugyan más formában: Foucault stratégiáiban (ha szeretnénk a színházi szótárat alkalmazni: gesztusaiban); akad olyan előd, akinek elméletét igen részletesen rekapitulálja, vagy akiről rövid filozófiatörténeti vázlatot szolgáltat. Fontos azonban, hogy ezek a szövegrészek a narrátor, s nem vitapartnerekként fellépő szereplők hangján szólnak meg. Valamint akad két olyan gondolkodó (Nietzsche és Heidegger személyében), akik többnyire nem ezekben a formákban mutatkoznak írásaiban. A szereplő-Foucault maszkjaként funkcionálnak játékeret nyitva, melynek egyik vetülete csupán, hogy az olvasó (néző) vajon felismeri-e a maszkhasználatot.⁵ Ennek kapcsán óhatatlanul is felvetődik, hogy elérkezhet-e egyáltalán arra a szintre egy színjelölőként felfogott filozófiai életút, ahol már nincsenek maszkok, továbbá a főszereplő nem emleget másokat, az öröklött gesztusait pedig egytől egyig lenyesegette? A kérdés nem is annyira burkoltan olyan elvárásokat fogalmaz meg, amelyeknek nemcsak Foucault, de egyik filozófus sem tehet eleget, mert nem is kell eleget tennie. Meglátásom szerint produktívabb azt kérdezni, hogy Foucault miért *rendezi* úgy életművét, hogy abban (kettős) szerep jut Kantnak? A megkettőződés mellett legalább annyira érdekes, hogy miért dialogizálva idézi meg a német gondolkodó egyes elképzeléseit, holott lehetősége lenne Kant-képeit a többi, monológot biztosító eljárás segítségével taglalni. Az egyik módja annak, hogy e kérdésre választ kaphassunk azt, hogy megvizsgáljuk, Foucault Kant-értelmezéseinek dramaturgiáját.

Tekintsünk a tanulmány születési helyének tekinthető állításokra: „Foucault több ízben hivatkozik Immanuel Kantra, és az a mód, ahogyan ezt teszi érdemes a vizsgálatra.” Úgy vélhetnénk, hogy ezekben a kijelentésben semmi különleges

5 „Heidegger mindig is nagyon fontos filozófus volt számomra. Hegelt kezdtem olvasni, aztán Marxot, Heideggert pedig 1951 és 1952 között. És 1953-ban vagy 1952-ben, már nem emlékszem pontosan, olvastam Nietzschét. Még megvannak a jegyzeteim Heideggerről, akkoriban írtam őket — tonnaszámra! És sokkal fontosabbak, mint amelyeket Hegelről vagy Marxról írtam. Egész filozófiai pályámat Heidegger olvasása határozta meg. De elismerem, hogy azért mégis Nietzsche győzött. Heideggert nem ismertem eléggé, gyakorlatilag nem ismertem a Lét és időt, sem az újabb írásait. Nietzschét sokkal jobban ismerem Heideggernél; mégis igaz, hogy ők a két igazán meghatározó, elemi élmény. Nagyon valószínű, hogy nem olvasom Nietzschét, ha nem olvastam volna előzőleg Heideggert. Nietzschét az ötvenes években kezdtem olvasni, de egyedül Nietzsche nem mondott volna nekem semmit! Míg Nietzsche és Heidegger együtt valóságos filozófiai sokk volt nekem! De Heideggerről sohasem írtam semmit és Nietzschéről is csak egy egész rövid cikket. Pedig talán ezt a két szerzőt olvastam a legtöbbet. Azt hiszem, szükség van a szerzők egy egészen kis körére, akikkel együtt gondolkodunk, dolgozunk, de akikről nem írunk [Kiemelés tőlem]. Egy nap majd talán írok róluk, de pillanatnyilag nem többek számomra a gondolkodás eszközénél. Végezetül említeném, hogy számomra háromfajta filozófus létezik: a filozófusok, akiket nem ismerek, akiket ismerek és beszéltem róluk és akiket ismerek és nem beszélek róluk.” Foucault 2015.

nincs. Az előbbi kifejezetten banális, hiszen úgy tartjuk, hogy a kommentár a filozofálás *sine qua non*-ja. Egy Whitehead-től származó mondás szerint a nyugati filozófia története nem más, mint egy Platónhoz fűzött lábjegyzet.⁶ Ez a megközelítésmód viszont arra helyezi a hangsúlyt, hogy a filozófia egy hosszú, folyamatos dialógus, melyet úgy látszik, igazol a filozófusok távoli időket összekötő párbeszéde.

A filozófiatörténet lábjegyzetként történő elkönyvelése azzal a feltételezéssel él, hogy a korábbi gondolatokkal való törődés garantálni tudja a filozófiai diskurzus kontinuitását. Ha távoli korokban ugyanarról a problémáról értekezhetünk, lehetőségünk van arra, hogy a gondolkodást egy transzcendens, a beszéd valóságán kívüli régióba sorolhassuk. Továbbá azt sugallja, hogy a gondolkodó szubjektumok kontrollálni tudják a diskurzus eseményeit, saját egyedi gondolataik kifejezőeszközének tekintve azt. Az elmúlt század hermeneutikai irányzatai azonban rámutatnak arra, hogy a gondolkodó individuumokat körbe ölelő beszéd megelőzi a gondolkodást, és meghatározza lehetőségfeltételeit és határait is. Foucault elképzeléseit, ha más belátások alapján is, nagyban meghatározta az a belátás, hogy időről időre módosulnak a (filozófiai) fogalmak jelentései, valamint a beszélő alany által elfoglalható helyeket is az a beszédalakzat határozza meg, ahonnan a gondolkodó beszéde származik. A lábjegyzet-konceptió ezzel szemben a gondolkodó szubjektumokat és az azok által hátrahagyott műveket helyezi a középpontba. Ha tagadjuk a diskurzusok fölött álló szubjektum tételét, akkor nem a lábjegyzet-hasonlat ragadja meg a legadekvátabban a filozófia (és más bölcsész tudományok) történeti létezés módját.⁷ Mindez nem jelenti azt, hogy a különböző egyének között zajló megértésre törekvő párbeszéd a szubjektumfilozófiák tévképzete lenne. A reláció szorul új magyarázatra. Kérdéses, hogy milyen tanulságokat nyújthatnak a számunkra e tekintetben Foucault megfontolásai?

A francia gondolkodó pályafutása során két helyen foglalkozik közvetlenül a kommentárral. Az első esetben a nyelv önmagához fűződő viszonyának egyik alakzataként írja le, a másodikban a diskurzus egyik belső ellenőrzési eljárásaként említi. Előbbire *A szavak és a dolgok* hasábjain lelhetünk, ahol arra tesz kísérletet, hogy megírja azoknak a nyugati tudományágaknak történetét, melyek napjaink társadalomtudományai számára modellként szolgáltak. Ezért veszi szemügyre, hogy a reneszánsz kortól kezdve milyen jellemzői voltak nyelvészetnek, a biológiának és a közgazdaságtannak. Arra a belátásra jut, hogy ezek a tudományok (miként maga a tudományosság is) diszkontinuusak, egy meghatározható időintervallumon túl lehetetlen összemérni két egyazon tárgykörben tett kijelentést. A történelem adott pontján, a nyelvtan, a természetrajz és a javak elemzésének vizsgálati mezijében alkotott fogalmak elveszítik azokat a jelentéseket, amelyeket sokáig

6 „The safest general characterization of the European philosophical tradition is that it consists of a series of footnotes to Plato.” A. N. Whitehead (1979) *Process and Reality*. Free Press, 79.o.

7 A megalapozó alany ellenében lásd Foucault 1998, 63. o.

érettek alattuk. Foucault történeti vizsgálódásai azt mutatják, hogy váratlanul és egymással párhuzamos módon teljesen új összefüggések (redők, ahogyan Foucault fogalmazza meg) jönnek létre, amelyek befolyásolják a tudományos kijelentések igazságértéket és azt, hogy mi tekinthető egyáltalán a tudás legitim tárgyának. Ezért mondja a francia filozófus azt, hogy megismerésünk kapcsán *történeti* és nem univerzális *a priori*król beszélhetünk. Foucault episztéméknek nevezi az így elkülöníthető időszakokat, a modernitást három különböző episztémére osztja: a reneszánsz, a klasszikus és a modern tudás-diszpozícióra.

A francia gondolkodó ebben az elméleti keretrendszerben állítja azt, hogy a reneszánsz episztémé nyelve „*önmaga viszonylatában az örökös kommentár pozícióját foglalta el*” amihez „*a szöveg abszolút elsődleges létezése szükséges.*”⁸ Ehhez képest igen jelentős eltérést eredményez az, hogy a klasszikus korban a nyelv létezmódja megváltozik, mivel a szavak inentől kezdve a gondolatok reprezentálóiává válnak, valamint a nyelv ezen reprezentáció-centrikus működés-módja teremt helyet a klasszikus értelem számára. Ezzel ellentétben a reneszánsz szövegmagyarázó stratégija, a kommentár a szövegekben és a szövegnek tekintett világban keresi azokat a jelzeteket, amelyek igazolják, hogy a világ dolgai eredendően összefüggenek, láncolatba rendeződnek. Annak, aki ezt érti a kommentár alatt, egyértelmű, hogy az egy befejezhetetlen folyamat, mely nem pusztán leolvasása a világról, hogy benne minden mindennel összefügg, hanem maga is tevékeny szerepet vállal abban, hogy ez az összefüggés létrejöhesse. A klasszikus episztémé másfajta nyelvhez való viszonyulása viszont arra koncentrál, „*hogyan működik: milyen reprezentációkat jelöl, milyen elemeket komponál, a helyettesítések milyen játéka teszi lehetővé számára reprezentáló szerepe biztosítását.*”⁹ Ez a magyarázó stratégia valójában már nem is a kommentár, hanem a kritika névre hallgat, mely a szövegértelmezés területén is az igazság megállapítását tűzi ki feladatul, ezzel eleinte azt a képzetet keltve, hogy a szövegértelmezés egy ellenőrizhető eredménnyel járó, befejezhető gyakorlat.

Foucault úgy tartja, hogy a modern episztémében mind a két szövegmagyarázó eljárás megtalálható. A kommentár megtartja a nyelvet létének áradásában, titkait fogja vallatóra. A kritika a reprezentáció és az igazság fogalmai szerint beszél a nyelvről. Utóbbi formai komponenseire koncentrálna profanizálja a nyelvet, előbbi tartalmi újraalkotására törekedve szentesíti azt. Együttlétezésük azt eredményezi, hogy „*[a] nyelv önmagához való viszonyának e két lehetséges módja [...] rivalizálni fog egymással.*” A vetélkedés mellett az elegyedés jeleit is látni: „*[...] minden kritikai nyelv az exegézist tűzte ki feladatául, kissé ahhoz hasonlóan, ahogy az exegézisek a klasszikus korban kritikai módszerekkel fegyverkeztek föl. Ám mindaddig, amíg a nyelv civilizációnk kebelében a reprezentációhoz tartozik, és ezt a kötődést nem sikerült feloldani vagy legalább megkerülni, minden másodlagos nyelv a kriti-*

8 Foucault 2000, 100. o.

9 Id. m. 101. o.

ka vagy a kommentár alternatívája előtt áll.”¹⁰ Foucault nem csak arra világít rá, hogy a régebbi tudásdiszpozíciók szövegértelmezői stratégiái napjainkban is alkalmazhatóak. Lényeges az is, hogy a klasszikus kor nyelvfelfogásában történt változás, melytől vizsgálva „[...] hogy mi módon van jelen a szavakban, amelyek révén reprezentálja azt, amit kimond – az, ami kimond”¹¹, azzal a hipotézissel él, hogy a nyelvnek az a feladata, hogy megjelenítse gondolatainkat. Csak akkor van lehetőség meghaladni a modern episztémé perspektíváját, ha sikerülne levetkőzni a nyelv uralhatóságának és instrumentális megközelítésének téves előítéletét.

Más aspektusban vetődik fel a kommentár problémája Foucault székfoglaló beszédében, melyet a *Collège de France*-ban tartott. A *diskurzus rendje* a nyelv belső önellenőrző eljárásaként vizsgálja a kommentárt, mely a diskurzus esemény-szerűségét és véletlen burjánzását kontrollálja. A francia filozófus úgy tartja, hogy minden kultúrában megkülönböztethetőek „önmagukat elmondó” de kérészerűtű diskurzusok (*les discours qui „se disent”*), illetve új beszédaktus alapjául szolgáló diskurzusok, amelyeket „állandóan mondtak (*sont dits*), mondanak és mondani fognak.”¹² Az első csoportba tartoznak azok a jellegű megnyilatkozások, melyek meg is szűnnek kimondásuk pillanatában, mivel a beszélők nem tulajdonítanak nekik olyan jelentőséget, hogy megőrizték azokat.

A második csoport szövegeit (vallási, jogi, az épp kanonikusnak tekintett irodalmi, de bizonyos tudományos szövegeket) folyton kommentálják, mivel megszövegezésük alapján értékesnek, valamiféle titok hordozójának tűnnek fel. Foucault itt már nem egy másik értelmezői gyakorlat párhuzamaként tekint a kommentárra. A kommentár lehetővé teszi a számunkra, hogy az elsődleges elbeszélésekhez viszonyulhassunk, még ha ez a viszonyulás alapvetően azért is fontos a számunkra, mert az eredeti szöveg tekintélye beszédlehetőséget biztosít az exegézis számára, hogy arról mondjon el valamit, amit már elmondtak: „mindig első ízben kell elmondania azt, amit pedig elmondtak már, valamint szakadatlanul ismételnie kell, amit még soha nem mondtak ki.”¹³ Ez a paradox helyzet lehetőséget nyújt arra, hogy kevés kockázatvállalás árán viszonylag korlátlan mennyiségben új diskurzusok jöhessenek létre.

Jóllehet a kommentárnak mint önellenőrzési eljárásnak jelentős hatása van arra, hogy milyen beszédek jöhetnek létre a fontosnak ítélt szövegek kapcsán, de ez nem jelenti azt, hogy erről az egyetlen önellenőrzési eljárásról alkotott ismereteink elégségesek lennének a diskurzus formálódási és működési szabályainak megállapításában. Ez még akkor is így van, ha akad olyan kultúra vagy időszak, amikor kommentárok férköznek egy elsődleges szöveg helyére. Mint Foucault írja „az alkalmazási pontok változhatnak, a szerep, a funkció megmarad [...] e szintkülönbség radikális eltüntetése nem lehet más, csak játékos manipuláció, utópia vagy szoron-

10 Id. m. 102–3. o.

11 Id. m. 101. o.

12 Foucault 1998a, 55.

13 Id. m. 56. o.

gás.”¹⁴ Azaz még ha a diskurzus működését alapvetően meghatározza is, hogy a fontos elbeszéléseit megismételje és értelmezze, a kommentált és a kommentáló szöveg között viszony jellege változik, ami az új értelmezések kialakításán túl akár játékokra és a kommentár lehetőségfeltételeire való reflexióra is ösztökélhet.¹⁵

A diskurzusok szüntelenül újraértelmezik önmagukat, korábbi elgondolásokhoz fűzik új megnyilatkozásait. A filozófiára ez hatványozottan igaz. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a diszkontinuitás mit von maga után a filozófiai kommentár tekintetében, amely elsősorban korábbi teóriák újragondolására vállalkozik, és ezzel lehetőséget teremt átértelmezésükre? Ráadásul egy filozófiai kommentár tradicionálisan gondolatlevezést hajt végre, azaz megpróbálja kifejtetni egy korábbi gondolat „valódi” jelentését, azt, amit abból a kommentáló megért, s mint ilyen egyáltalán nem illeszkedik a beszédtekst elemzésének programjába. A gyakorlat reflektálatlan felfogása szerint akár ahhoz a meggyőződéshez is vezethetne, hogy egy kommentátor gondolatlevezésével pozicionálhatja magát, helyezheti el magát a gondolatok diskurzusfüggetlen sorozatában. Nem jelenti azonban a kommentár végét, ha belátjuk, hogy egy régebbi korban született írás kijelentései más szabályok alapján jöttek létre, és más jelentettek első ránézésre az ott is és korunkban is megtalálható fogalmak. Az is változtatást eredményez, hogy a kommentár Foucault szerint nem kifejezetten gondolatlevezési stratégia, hanem a diskurzus önfelügyelő eljárása, mely elősegíti a beszéd újratermelődését. Ez azt is maga után vonja, hogy a diskurzusanalízis esetében nem gondolatok feltárása megy végbe, hanem a történelemben realizálódott kijelentések közötti összefüggések kerülnek napvilágra. Ugyanakkor miközben a diskurzusanalízis a beszéd eseményeinek a szintjét méri fel, tévedés lenne azt hinni, hogy az idézett szöveg(ek)ről és azok kapcsán nem fogalmaz meg állításokat, maga az analízis nem pozicionálja magát az elemzett réteghez képest. A diskurzuselemzés nem narratívákat nélkülöző forrásgyűjteményeket állít elő. Az alapul vett szövegek egyrészt közvetett beszédet övező interpretációban nyernek új életet. Másrészt egy adott szöveg más források közé csoportosítva egy új rendezés kellős közepén találja magát, a kontrasztok pedig olyan tartalmakra deríthet fényt, melyre csak az adott szöveg kapcsán nem jöhetett volna rá senki. Végül az ily módon egy régebbi diskurzusformációról megállapított szabályszerűségek „kiprovokálják” ítéletünket. Tehát például amikor a klasszikus kor természetrajzáról (vagy bármely más területről) beszélünk, a leírás által feltárt szabályszerűséget szükségszerűen ahhoz a diszpozícióhoz viszonyítjuk, mely minket az adott tárgyterületen jelenleg meghatároz.

A Foucault által kidolgozott praxisról tehát azt lehetne állítani, hogy jelentősen reflektáltabb, ami nem szakítja meg a kommentár-viszonyt, hanem új pozíciót biztosít mindenkinek előtt a kommentáló számára azáltal, hogy a kommentált szöveg

14 U. o.

15 Foucault példája erre az, hogy az Odüsszeia megisméltésének tekinthető egyszerre a fordítása és Joyce Ulysses-e is.

státuszán módosít. Azonban a foucault-i megközelítésmódot negatív műveletek egész sora alapozza meg, érdemes ezekre is kitérni. Arra utalok, ahogyan számot vet a hagyományos történelemszemlélet hermeneutikai horderejű princípiumaival. Az előbbi bekezdésben taglalt perspektívaváltás ugyanis a bevett interpretációs alapelvekbe vetett hit megkérdőjelezésével kezdődik. Mint írja: „[m]eg kell szabadulni a folytonosság posztulátumához kötődő egész fogalomkészlettől. Ilyen a hagyomány fogalma, amely lehetővé teszi, hogy minden újdonságot a tartós koordináták rendszeréből kiindulva vegyünk számításba, s egyszersmind azt is, hogy státuszba helyezzük az állandó jelenségek összességét. Azután a befolyásolás fogalma, amely – inkább mágikus mint szubsztanciális – támasztékul szolgál a közvetítés és a kommunikáció folyamataihoz. A kibontakozás fogalma, amely megengedi, hogy az események sorozatát egy rendezőelv megnyilvánulásaként írjuk le. Ilyen a normaadó fejlődési fok felé tartó teleológiai vagy az evolúció ezzel szisztematikus, fordított irányú fogalma. És ne feledkezzünk meg a korhangulat vagy korszellem fogalmairól sem, amelyek biztosítják az egyidejű és egymásra következő jelenségek között az értelem közösségét, a szimbolikus kötelekeket, a hasonlatosságok és tükröződések játékát.”¹⁶

Adódik a kérdés, hogy mit nyerhetünk ezáltal? Azt, hogy a történeti vetületekkel rendelkező diszciplínák művelőinek nem kell a diskurzusok végtelen folyamatossága felett örködniük, mely Foucault szerint valójában egy a történelmet torzító elhatározás. Így adódik a „*diskurzív tények tiszta leírásának tervezete*”, másik nevén a diskurzusanalízis, mely lehetővé teszi, hogy úgy tekintsünk a diskurzusra, mint „*már előre megszövegezett nyelvi szekvenciák mindig véges és aktuálisan behatárolt halmazára.*” A történetiség garantálja ezt a végességet, és provokálja a tervezetet vezérlő kérdésfelvetést, mely azt kutatja: „*miképpen esett, hogy éppen ez a verbális megnyilatkozás jelent meg s helyette nem valami másik?*”¹⁷ A francia gondolkodó szerint a történések specifikusságának leírását teszi lehetővé a javasolt eljárás, mely egyszerre képes számot adni az események felbukkanásának és az intézményrendszerek formálódásának szabályszerűségeiről és exkluzivitásáról is.

A francia gondolkodó nem áll meg itt, mint írja: „*[u]gyancsak meg kell vonnunk bizalmunkat a jól ismert felosztásoktól. Nem vehetjük készpénznek a nagy diskurzustípusok formák, műfajok (tudomány, irodalom, filozófia, vallás, történelem, fikció stb.) közötti megkülönböztetéseket.*”¹⁸ Kétségtelen, hogy pusztán egy (reflektálatlan) megszokás az, hogy nem a tudományos diskurzus megnyilatkozásaiként tekintünk a felosztásokra, melyek valójában a diskurzus tényei. Ám ha lemondunk a jól bevett *diskurzustípusok* rendezőelvéről, akkor korántsem tűnik olyan evidensnek, hogy miért is két filozófus kapcsolatának szentelünk figyelmet – már amennyiben nagyvonalúan feltesszük, hogy e diszciplína majdnem kétszáz év különbséggel is közel azonos tárgyat jelölt –, és miért nem Foucault és valamely, a

16 Foucault 1999c, 173–74. o. Kiemelések tőlem.

17 Id. m. 177. o. A fordítást módosítottam.

18 Foucault 1999c, 174. o.

gondolkodásmódjára jelentős impulzust gyakorló író között feszítjük ki a hálót? Ismert, hogy Foucault gondolataiban számos kortárs író hatását kimutathatjuk, ezért mondhatná valaki – Foucault megfontolására támaszkodva teljes joggal –, hogy miért erőltetjük bele Foucault-t a filozófia diskurzustípusába.

Végezetül pedig, ehhez a negatív folyamathoz sorolható Foucault-nak a *műről* és a *szerről* vallott kritikája is.¹⁹ *A mi a szerző?* című előadásában ugyanis a francia filozófus a szerzőiség mibenlétét vizsgálva arra a belátásra jutott, hogy a szerző fogalom egy funkció, mely azon túl, hogy nem független a diskurzusokat határoló jogi és intézményes rendszertől, illetve nem egységes a történelem során, ám „nem a szöveg létrehozójához való spontán hozzárendelés útján, hanem egy sor specifikus művelet segítségével definiáljuk”, illetve „nem egyszerűen egy valóságos személyre utal, amennyiben többféle én kibontakozását teszi lehetővé és egyszersmind többféle alanyi pozíciót (positions-sujets) létesít, olyan pozíciókat, amelyeket egyének legkülönbözőbb osztályai tölthetnek be.”²⁰ Hozzátehetjük még, hogy Foucault egy névtelen általános alany hangját vélte kihallani a diskurzusokból, „amely a diskurzusok koherenciájába vagy a formák végtelen hálózatába kerülve, eltörli vagy legalábbis üressé és fölöslegessé teszi e nevet.”²¹ A névtelen általános alany joggal tekinthető a foucault-i negatív műveletsor legradikálisabb elemének. Nem csak a (szerzői) szubjektumkritika szempontjából, hanem a diskurzusanálízis vonatkozásában is.

Egy radikális olvasat ugyanis azt állíthatná mindezek alapján, hogy nincs lehetőség kommentárookra, ha valóban csak a diskurzus általános mormolását értelmezgethetjük. Kommentálni olyan szerzőket és műveket szokás, amelyek érdekesekek arra, hogy új beszédaktus alapjául szolgáljanak. Ha el kívánjuk hagyni a kontinuitást alátámasztó fogalomkészletet, akkor még nem mondjuk meg azt, hogy miként lehetséges a Foucault-ra (vagy bárki másra) tett hatásokat elbeszélni, de maga a reláció lehetséges megmarad. Ám, mondhatná a radikális olvasat képviselője, a névtelen általános alany implikációi már magának a *Foucault* (vagy bármely más) nevű szerzőnek és életművének a „megszólíthatatlanságát” idézik elő. A felvetés alapvető tévedése abban rejlik, hogy nem képes kiszakadni a tradicionális szubjektumfilozófia égisze alól. Ugyanis mindazon ellenvetések, melyeket a névtelen általános alany tétele kapcsán kifejt, nemcsak hogy elvesztik élüket, hanem a francia gondolkodó által kidolgozott nézettel összhangba kerülnek, ha elhagyjuk a hagyományos fogalomkészletet. A dolog olyan „apró” dolgon fordul meg, hogy szerző és mű helyett például szövegről, kommentáló szubjektum helyett kommentárpozíciókról beszélünk. A negatív munka fontossága elsősorban tehát nem abban rejlik, hogy leszámoljunk a régi fogalmakkal, hanem felmérve az azokban rejlő

19 Foucault 1999a, 122–25.o.

20 Id. m. 131. o.

21 Foucault 1998a, 45–46. o. Foucault szubjektivitás-kritikáját veszi alapul és járja körül Alain de Libera, aki ennek a koncepciónak az archeológiájára vállalkozik, középkori textusokra támaszkodva. De Libera, 2013/2016.

megkérdőjelezetlen elköteleződéseket, lehetőségünk legyen a fennmaradó űrt a reflektáltabb kommentárviszonyt alátámasztó alkalmasabb fogalmakkal feltölteni.

A kérdés ezek után az, hogy miként is néz ki a gyakorlatban ez az új reláció? Miként viszonyulhatunk a diszkontinuitás és a beszédtevények elemzésének talajáról a diskurzus korábbi eseményeihez? Véleményem szerint segít megérteni ezt az új viszonyrendszert – mely a mindentudó szerző, a diskurzust kontrolláló szubjektum tételeinek mellőzésén; a filozófiai fogalmak koronkénti eltérésén alapul –, ha megpróbálunk beszámolni arról, hogy milyen konkrét interpretációs stratégiákkal él a „Foucault nevű” szerző. Ennek a származástannak pedig egyik (nem egyedüli vagy kizárólagos) eleme az, hogy megnyilatkozásai milyen viszonyt ápolnak a múlttal. Ebből kifolyólag meg kell vonnunk a bizalmunkat attól a leegyszerűsítő elképzeléstől, miszerint pusztán a tematikus egyezések (még kevésbé biográfiai szempontok) felelősek azért, hogy Foucault gondolkodásának bizonyos pontjain elővesz egy-egy szerzőt. Ha ugyanis a genetikus perspektívához tartanánk magunkat, könnyen visszatévedhetnénk az imént lezárt tévutak egyikére.

A francia filozófus által gyakorolt interpretációs eljárásmodot csak ott tudjuk tetten érni, ahol az *manifesztálódik*, ezért fontosak és kitüntetett jelentőségűek Kant-interpretáció, melyet ezúttal dramaturgiai szempontok alapján tárgyalok. A bevezetésben vázolt elrendezés-konceptió hiányában is lehet elemezni a filozófusok és így Foucault kommentárjait. A francia gondolkodó értelmezői is hoztak olyan pragmatikus döntéseket, melyekkel a Foucault által pozíciójának védelmére kiöltött „módszertani hidrát” domesztikálhatták.²² Most mégis arra vállalkozom, hogy Foucault Kant-olvasatának speciális jellegét a rendezés-metafora felől közelítsem meg, ezen döntés minden (ideiglenes és további írásokkal pótolható) hátrányát vállalva.

Vegyük sorba azokat a szövegeket, melyekben Kantra hivatkozik Foucault. A francia gondolkodó doktori fokozatához szükséges kiegészítő tézisét az *Antropológiai előadásokról* írta.²³ Ebben a korai szövegben arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen kapcsolatban áll Kant kritikai projektje a vele egy időben zajló előadássorozattal. Amiatt szükséges feltenni ezt a kérdést, mert látszólag a 25 éven át tartott előadásokban csak nyomokban köszön vissza a filozófust híressé tevő kritikai projekt, és az sem egyértelmű, hogy milyen a két vállalkozás viszonya. Hatott-e a kritika az antropológiában található emberképre, vagy változatlanul hagyta? Vagy épp ellenkezőleg ez az emberkép konstans és már a kezdetek kezdetén tükröződik benne a Kritikákban fellelhető megközelítésmód? Vagy pedig apránként alakult a kép és ilyen módon a fennmaradt szövegváltozatok alapján belátást nyerhetünk

22 Dreyfus – Rabinow 1983, xvii–xxvii és Sutyák 2007, 5–8. o.

23 Foucault 2008, 11–81. o.

abba, milyen konfrontációk mentén alakul úgy, hogy a kritika emberképe összekapcsolódik az antropológiáéval.

Ez a kérdéseggyüttes vezet oda, hogy *A szavak és a dolgok* „végesség analitikája” fejezetében Foucault kanti *Was ist der Mensch?* kérdésére való rámutatásával igazolja a modern episztémé leírásának létjogosultságát.²⁴ „Láttuk, hogy e kérdést a XIX. század óta áthatja a gondolkodást: titkon és előre összekeveri az empirikust a transzcendentálissal, pedig Kant már elvégezte a szétválasztásukat.”²⁵ Fontos hozzátenni azonban, hogy a kettéválasztás virtuális marad, hiszen az emberért érzett gond – mely nem csak az élőlényként meghatározni szándékozott dolgozó egyén és beszélő alany vizsgálataiban, hanem a végesség analitikájában is fellelhető – visszaköszön Kant *Antropológiai előadásai*ban is. Mert miközben igyekeznek hallgatóit hozzásegíteni a társas lét sikeres és körültekintő műveléséhez szükséges ismérvekhez, Foucault szerint nem veszi észre, hogy a megismerés által előírt normák, megelőlegezik a megismerést, magyarul a világban forgoló ember nem csak játssza a társas játékot, hanem maga is játékszerként találja benne magát. Azaz azok az elvárások, amelyeket Kant támaszt az önmaga formálásaként tekintett tárgy, a pragmatikus érdekű antropológia embere irányába, noha a Kritikák transzcendentális státuszára tartanak igényt, valójában mégis empirikusak. Foucault szerint ez a kettősség munkál a modern társadalomtudományok diskurzusában is.

Majd hosszú időn keresztül csak némelyik interjújában vagy előadásában beszél Kantról, tehát dramaturgiai szempontból elveszti azt a kitüntetettséget, melyet a hatvanas évek elején élvezett. Interjúiban egészen a nyolcvanas évek beköszöntéig a korábban kialakított perspektívája felől közelíti meg Kantot, előadásaiiban pedig többnyire ismeretelméleti álláspontját, majd a Szolónig visszavezethető filozófiai-jogi önpozicionáláshoz tartozását emeli ki.²⁶ Utóbbival megjelenik egy olyan tendencia, mely által Kant már más vonatkozásban is tanulságokat rejteget modernitásunk származásánál illetően.²⁷ A „karakter” visszatérésére csak a nyolcvanas évek Kant-interpretációjában kerül sor, amikor már a felvilágosodás projektjében betöltött kiemelkedő és nagy hatású szerepe bizonyul ábrázolásra érdemes vonásnak.

Egyik tanárának Georges Canguilhemnek a munkásságát értékelve fogalmazza meg Foucault először azt, hogy Kant *Felvilágosodás* cikke korántsem marginális produktuma a königsbergi filozófus munkásságának. Ugyanis az abban vázolt történelemszemlélet és a kiskorúságból való kilábalás aktivitásból származó aktusa révén Foucault szerint „[a] filozófiát” már úgy is lehet tekinteni, mint ami egybegyűjti korának egyedi vonásait, s összefüggő alakba rendezi, rendszerezi, reflektált formára hozza; másrésztől viszont maga a kor tűnt fel úgy, mint alapvonásokban annak a megjelenése és megnyilatkozása, ami lényegében a filozófiát alkotja.”²⁸

24 Foucault 2000, 349–83. o.

25 Id. m. 381. o.

26 Foucault 1994 (továbbiakban: DÉ) III, 126–27. o.

27 DÉ III, 192–93. o.

28 Foucault 1999b, 159. o.

Ugyan *A szexualitás történetének* kötetein, tágabb értelemben véve a morál geneológiáján dolgozva Foucault a német filozófusnál egy újabb fontos törést vázol fel, de ezt a meglátását korai halála miatt már nem tudta kellően kidolgozni, ezért kívül esik vizsgálódásunk keretein.²⁹

A korai munkák Kant-képe konstansnak tekinthető, melyektől a kései Foucault-nál olvasható változat jócskán eltér.³⁰ Eljátszhatnánk azzal a gondolattal, hogy ha Foucault két Kant-interpretációja alapján kellene megítélni a Kantnak nevezett filozófus munkásságát, akkor milyen kép alakulna ki a gondolkodóról azokban, akik nem ismerik Kant szövegeit. Foucault számos vonásban újszerűen látja a német elődöt, legyen szó *A szavak és a dolgokban* vagy a *Mi a felvilágosodásban* olvasható Kant-értelmezésről. Kérdéses, hogy Foucault a két munka között született *írásainak tapasztalata* alapján történik-e a változás? Illetve hogy van-e bármiféle jelentősége ennek a lényeges eltérésnek? Az eltérésben noha vitathatatlan szerepe van annak, hogy Foucault gondolkodása sem toporog egy helyben, ám a variánsképződést leginkább a gondolkodás dramaturgiai jellegzetességeinek megvizsgálásával érthetjük meg.

Az első ilyen dramaturgiai jellemvonás az, hogy a végesség analitikája kapcsán végzett elemzés a tudás lehetőségfeltételeit vizsgálva *vitapartnerként* tekint a gondolataiért felelőssé tett Kantra, míg a jelen ontológiája alapján elbeszél modernitás-történet *támasztékként* látja a königsbergi filozófust.³¹ Interpretálhatnánk ezt úgy is, hogy Kantnál keresendő két olyan történetiszál kezdete is, mely egyikétől elrugaszkodni, a másikkal viszont csatlakozni szeretne Foucault. Fontos megjegyezni azonban azt is, hogy Foucault szerint Kant személyesen csak az utóbbi ha-

29 DÉ IV. 630–1 Továbbgondolásra érdemes ellentmondás, hiszen Foucault ebbe az interjújában (is) arról elmélkedik, hogy szükséges lenne megtagadni az individualitás azon formáit, amelyeket hosszú időn keresztül ránk erőltettek. Mindezt azonban Kant etikájának méltatásával.

30 Sutyák 2007, 168–70. o.

31 Ez utóbbi nem jelenti azt, hogy korábban Foucault ne tekintett volna a saját korára úgy, mint amely híján lenne a döntő jelentőségű kanti örökségnek. Például Cassirer *A felvilágosodás filozófiája* című művéről írt recenziójában teszi nyilvánvalóvá mindezt. „Cassirer neokantiánus. Ez a szó több egy irányzatnál vagy filozófiai iskolánál, annak a lehetetlenségét jelöli, hogy a nyugati gondolkodás meghaladja a Kanttól örökölt felosztást. A neokantianizmus (és ilyen értelemben mindannyian neokantiánusok vagyunk) ennek a felosztásnak a szüntelen újraélesztésére tett elhatározás – egyszerre megtalálni szükségyszerűségét és megismerni a jelentőségét. Amennyiben Cassirer nagy filozófiai művei (Erkenntnisproblem-je mindenképpen) valóban a Kanthoz való visszakanyarodásban ragadhatóak meg, A felvilágosodás filozófiája a történelem pozitív rendjéből származó felelettel szolgál a számunkra. Mik voltak a gondolkodás és a tudás azon sorsszerűségei, melyek lehetővé tették Kantot illetve szükségszerűvé azt, hogy milyen alakzatot öltön a modern gondolkodás. Önmagát megkettőző kérdés: Kant azt kérdezte, hogy miként lehetséges a tudomány, Cassirer pedig hogy miként lehetséges ez a kantianizmus, amihez talán még mi magunk is tartozunk.” DÉ I, 546. o.

gyományért felelős, a kritizált, az *Antropológiában* és a XIX–XX. századi ember-tudományi munkákban fellelhető tendenciát nem Kant tetteként könyveli el Foucault. Lényeges, hogy a hatvanas és a nyolcvanas évek elején is a kantianus gondolati hagyatékból kidomborított vonások szolgálnak egy-egy foucault-i szólam alapmotívumaként. A variáció okán pedig leszögezhetjük: nem lenne légből kapott, ha *stratégiai döntésként* íránk le Kant szerepeltetését Foucault-nál. Lévén a végesség analitikája kapcsán inkább a kortárs filozofálás ellentmondásai és nem Kant ellen tör lándzsát a francia gondolkodó, utóbbival pedig saját elképzeléseinek racionális és nem irracionális voltát szeretné hitelesebbé tenni azért, hogy a vitapartnerei által is kanonizált Kanthoz csatolja saját vállalkozását.³²

A másik dramaturgiai érdekessége ennek a relációnak az, hogy a korai Foucault végesség analitikája a gondolkodás számára fenntarthatatlannak tekinti a Kant által hátrahagyott állapotokat (különösképpen az őt időben követő teoretikusok munkásságát). Foucault ugyanakkor nem Kantnak és műveinek tulajdonítja azokat a változásokat – a kritika emberképének sajátosságairól szólván –, melyek a XIX–XX. század társadalomtudományi és a filozófiai diskurzus úgynevezett „antropológiai szendergését” okozzák. Az alapvetően a Kritikai vállalkozás meghosszabbításaként tekintett, de ettől a vállalástól bizonyos vonatkozásban eltérő *Antropológiai előadások* foucault-i elemzése figyelmessé tehet bennünket arra, hogy a kritikai program, milyen (akár konstitutívna is nevezhető) félreértése húzódik a humán tudományokban divatos beszédmód háttérében.

Kérdéses, hogy a korai írásokban kimutatható Kant-örökséget helyes-e pusztán a két gondolkodó terminológiai egyezéseire szorítani, miképpen Béatrice Han és Sutyák Tibor teszik?³³ Tagadhatatlan, hogy a tudás lehetőség-feltételei és a „*kanti értelemben*” vett archeológia fogalmai miatt leginkább a problémahorizont és a fogalomválasztás tekintetében rokoníthatjuk a két gondolkodót.³⁴ Ám ha a *Bevezetést Kant Antropológiai előadásaiba* című disszertációt Foucault első három fő művének vázlataként olvassuk, nem juthatnánk-e arra a következtetésre is akár, hogy a fiatal gondolkodó, aki értelemszerűen a saját (és nem a hajdani hallgatóság) értelmezői horizontjáról közelíti meg az előadások rögzített verzióját,³⁵ nem csak A

32 Foucault Habermas-ról alkotott képéhez: Foucault 1998b, 150–56. o.

33 Sutyák 2007, 185–86 o. és Han 2002, 1–69. o.

34 Steiner archeológiai értelmezése kapcsán írta Foucault: „*Hasonló a helyzet az archeológia szóval is. Úgy gondja Steiner úr, hogy ezt a szót is meg kell találnunk valahol. Tulajdonítsuk hát Freudnak! Steiner úr figyelmen kívül hagyja, hogy ezt a szót használta Kant a bizonyos gondolkodásformákat szükségessé tévő történelem megjelölésére. Egyébiránt erről a használatról egy másik szövegben [Foucault 2001, 177–79. o.] már beszéltem. Egyáltalán nem követelem, hogy Steiner úr olvassa a műveimet, de Kantot illetett volna lapozgatnia. Tisztában vagyok ugyanakkor azzal, hogy Kant nem annyira divatos, mint Freud.*” DÉ II, 221–22. o.

35 Jean Hyppolite megjegyzi, hogy a művet inkább Nietzsche inspirálta, semmint Kant, Terra 1997, 159. o.

szavak és a dolgokban kiemelten taglalt transzcendentális a priori legkiforrottabb változatát leli meg Kantnál, hanem olyan tartalmi tényezőket is, melyeket Foucault (Kanttól eltérő megközelítésben) továbbfejleszt, átalakít egy-egy írásában. Ilyen témák a társadalmi normativitás és a partikuláris nézőpontból való leírás reflektálatlan összefonódása Kantnál, illetve a világpolgár létmódjára nem csak a megismerőképesség steril térképe, hanem a szokásrend kacifántossága is jellemző, valamint az elméleti fogyatékoságok témája.³⁶

A kései Foucault-nál azonban már más a helyzet.³⁷ Azzal, hogy a jelent görcső alá veszi, Kant képzelései egyértelműen pozitív színezetet kapnak. Foucault a *Was ist Aufklärung* című szövegében újfent leszögezi azt, hogy Kant rövid szövege olyan kérdéssel foglalatostkodik, mely mind a mai napig foglalkoztatja a filozófusokat, hiszen azzal, hogy a felvilágosodás eseményét kívánjuk meg leírni, értelmezni, egyúttal arra a jelenségegyüttesre is kíváncsiak vagyunk, melyek minket a felvilágosodás embereit is meg-, illetve behatárolnak.³⁸ Kant felvilágosodáselemzése Foucault szerint azért nevezhető eredetinek, mert egy olyan új történelemkonceptióra lelhetünk benne, mely kiútként, *Ausgangként* kezeli a felvilágosodást. A kiskorúság állapotából való kilábalásnak Kantnál viszont két oldala van: a történeti esemény folyamatszerűsége mellett ugyanannyira fontos, hogy egy személyesen végrehajtandó feladatról beszél, melyet magunknak kell végrehajtani, s nem arra várni, hogy majd mások munkája után osztályrészünk lesz. Ezt a vonást domborítja ki a Kant által választott jelmondat is, mely úgy hangzik, merj a magad értelmére támaszkodni, *sapare aude*. Miután Foucault bemutatta, hogy Kant elképzelése a magán és a nyilvános észhasználatról mennyire újszerűnek hat, s hogy ennek az elképzelésnek politikai vetületei is vannak, a *Bevezetéshez* hasonlóan azt mondja, hogy „szükséges hangsúlyozni a kapcsolatot e rövid cikk és a három Kritika között.”³⁹ A kritikai életmű teremt lehetőséget ugyanis arra, hogy merőben új alapok mentén gondoljuk el társadalmi létünket, miként azt Foucault leszögezi: „[a]z ész illegitim használata vezetett a dogmatizmus, a heteronómia és az illúziók felbukásához; viszont, ha az ész legitim használatának elvei tisztázottak, akkor ennek az autonómiáját biztosítani lehet. A kritika, ebben az értelemben, a Felvilágosodás alatt felnőtté vált ész kézikönyve; a Felvilágosodás pedig a kritika kora.”⁴⁰ Mielőtt Foucault tanulmánya elágazik a kanti gondolatmenettől, hogy saját modernségértelmezését és a létezés esztétikájának éthoszát vázolja, még bemutatja azokat az érveket, amelyek alapján Kant rövid cikke jelentőségre tesz szert. Nevezetesen azért, mert Kant tekinthető az elsőnek, aki az alapvetően a megismeréssel foglalkozó filozófiai opuszban rejlő tanulságokat felhasználja a jelen analízisében is. Márpedig Kant cikkének újszerűsége, mely „a mára, mint történelmi törésvonalra”

36 Foucault 2008, 60–63. o.

37 Már Habermas is észrevette ezt az eltérést, Habermas 1986, 795. o.

38 DÉ IV. 562–578. o., az angol nyelvű változat alapján készített fordítás Foucault 1991.

39 DÉ IV. 565. o.

40 DÉ IV. 567. o.

tekint és reflektál, rezonál Foucault ténykedésében is, még ha a francia gondolkodó „kritikája”, ismeretelmélete gyökeresen el is tér Kantétól, és számos esetben más javaslatot fogalmaz meg intézményrendszerünk, és az azokról való gondolkodás vonatkozásában, mint a felvilágosult (vagy éppen nem felvilágosult) abszolutizmus korában élő előd.

A másodikhoz szorosan kapcsolódik a harmadik dramaturgiai jellemvonás. Nem mellékes az a szempont sem ugyanis, melyre akkor lehetünk figyelmesek, ha Foucault kiterjedtebb munkafolyamatait vesszük szemügyre. E tekintetben arra lehetünk figyelmesek, hogy a fiatal Foucault-nál a német gondolkodóról kialakított álláspont *előzetesnek hat* a saját tételeihez képest. Azt értem ez alatt az időbeli paraméteren, hogy a vitapartnerként szolgáló Kant az archeológiai vizsgálódások nekirugaszkodási pontjaként funkcionál. Ellenben a kései Foucault-nál – amikor már azt kutatja, hogy milyen önszubsztívációs mechanizmusok állnak a rendelkezésünkre a hatalmi viszonyrendszerek közepette – a kapcsolatfelvétel, Kant megjelenése *utólagosnak tűnik* a saját gondolatokhoz képest. A dramaturgia alapján utóbbi esetben már egyáltalán nem nekirugaszkodásról, hanem heurisztikus felfedezésről van szó, hiszen Kant egy kiforrott foucault-i elképzelés igazolásaként szolgál. Modernitás-értelmezésében ugyanis a francia gondolkodó egy rég várt szövetségését leli fel *abban a Kantban, akiről beszél*. A dramaturgiai jegyek fedik fel leginkább azt, hogy a Kant-képeknek elsősorban stratégiai jellege van Foucault filozófiájában.

A dramaturgiai jellemvonások ismertetése után, vessük össze ezt a kettős viszonyt kimunkáló interpretációs stratégiát a korábban bemutatott foucault-i kommentár-konceptióval. Ugyanis mindezek alapján lehetne akár úgy is érvelni, hogy a gyakorlat mezejére lépve, Foucault nem tudta maga mögött hagyni a kritikával illetett fogalmakat. Nem mellékes azonban az, hogy milyen módon jelennek meg azok a Kantról valló szövegekben.

Kezdjük annak a leszögezésével, hogy Foucault él a *hagyomány* kifejezéssel. Elkülönít Kantnál egy „rossz” hagyományt amit az archeológiának fel kell tárnia, hogy felismerve azt elszakadhassunk tőle. Illetve egy „jó” hagyományt is, amire a jelen ontológiája épül. Ez a tény, Foucault kívánalmainak ellentmondva, lehetővé tenné a számunkra azt, hogy „... minden újdonságot tartós koordináták rendszeréből kiindulva vegyünk számításba.”⁴¹ Az igazi kérdés e tekintetben mégis inkább az, hogy azok az egységek, melyekbe Foucault illeszti Kantot, hagyományosak-e vagy maga a francia gondolkodó alakítja-e ki? Mivel korábban senki sem beszélt antropológiai szendergésről vagy a jelen ontológiájáról, kijelenthető, hogy Foucault saját olvasata vetül a filozófiatörténetre. Ám ez az „innováció” két tanulságot is rejt a kommentárviszony kapcsán. Egyrészt egy befedett kapcsolódási rendszer sokat módosíthat minden kommentátor értelmezői horizontján, általa napvilágra kerül-

41 Foucault 1999c, 173. o.

hetnek ismeretlen szempontok is. Másrészt megmutatják azt, hogy a kommentár pozíció mindig egy hagyomány tagjaként állhat rendelkezésre, nem eredetiség kérdése ugyanis az, hogy mely szövegek tekinthetők elsődlegesnek a kultúránkban, következésképp melyek érdemesek a kommentárra.

A Kant-viszonyról a *befolyásolás* kapcsán kijelenthetjük, hogy – miként azt már korábban is jeleztük a genetikus-olvasatok ellenében tett megfontolásaink kapcsán – Foucault nem igazítja a német gondolkodóhoz munkálkodásának minden szegmensét.⁴² Ám a felmutatott viszonyulás alapján azt is le kell szögezni, hogy bármennyire is szabadon értelmezte Kantot, a német előd szövegei fontos tényezői annak az erőternek, melyet Foucault gondolkodása örökölt. Ezért fontos, hogy a korai Foucault Kant-képét mindenképpen a kései interpretációval együtt szemléljük. Mert az utóbbi esetében megjelenő dramaturgiai vonások nyilvánvalóvá teszik az elrendezés központi szerepén túl azt is, hogy Kant szövegeire ne Foucault gondolatának *kibontakozási* pontjaként vagy rendezőelveként tekintsünk.

A *korszellem* tekintetében már nehezebb a helyzetünk.⁴³ Foucault elbeszélése szerint létezett egy gondolkodói iskola, ahol ő maga is szocializálódott (francia episztemológiai-kör), amely produktív viszonyt alakított ki a kanti nyelvezettel. Az ide sorolható gondolkodók (Cavaillès, Bachelard, Koyré és Canguilhem) lokális vizsgálódásaikhoz szabták a kanti örökséget, és Foucault szerint az első ránézésre talán spekulatívnak tűnő tevékenységükkel valójában mégis naprakész kihívásokra, az „aktualitásnak” kívántak megfelelni. Ám túlzás lenne ennek az akklimatizációnak döntő jelentőséget tulajdonítani Foucault saját viszonyulásában, mivel közvetlenül nem ez a hagyaték váltja ki Foucault német elődjéhez való visszatérését, és legkevésbé Kant-képeinek specifikumait, noha maga is lokális vizsgálódásokat folytat a társadalomtudományok meghatározott területeire szorítkozva, és pár fogalmat átvesz (módosítva) az episztemológiai iskola képviselőitől. Döntő azonban, hogy ezek továbbfejlesztve sajátos filozófiai fogalmakkal áll elő, melyek elősegítik kritikai munkásságát, miközben egyedi profilt szolgáltatnak annak.

Továbbá megállapíthatjuk, hogy Foucault nem azért folyamodik Kanthoz, mert kanonizált filozófusként tartják számon. Jellegzetes, hogy Foucault nem hivatkozik Kant központi írásaira, a Kritikákra. Ehelyett az eddig említettekén túl inkább a *Megfigyelések a Szép és Fenséges érzéséről*, *Kísérlet a fej betegségeiről*, *Recenzió Peter Moscati professzor értekezéséről* vagy *A különféle emberi rasszokról* élvezi a bizalmát.⁴⁴ Ennek azért van jelentősége, mert a kevésbé kommentált, korábban marginálisnak tekintett szövegek, melyek bőséggel tartalmaznak tartalmaznak a korabeli beszédmódok működéséről árulkodó megnyilatkozásokat, szabad

42 Ez egy hermeneutikai közhely, de mégis fontosnak tartom leszögezni, mert Foucault esetében divatos azzal érvelni, hogy szakértelem hiányában félreértelmez különböző szerzőket.

43 Lásd például hogyan közelíthető meg kétféleképpen a téma. Sutyák 2007, 185–6. o. és Szabó 2003.

44 Foucault 2008, 17–20. o.

kezet biztosítanak az interpretáció terén. Jóllehet Foucault, mint láthattuk, tesz olyan utalásokat, melyek a kanti *életmű* összefüggéseire vonatkoznak (az *Antropológiai előadások*, valamint a *Mi a Felvilágosodás cikk* és a Kritikák közötti hierarchiájára vonatkozóan).⁴⁵ Hangsúlyos azonban, hogy amikor Foucault így jár el, a szövegek közötti strukturálódás gócpontjait keresi.

Arra juthatunk tehát, hogy noha Foucault nem tudja kivonni magát a kommentátorokra háramló alanyiságból, mégsem azokhoz a bevett egyszerűsítő eljárásokhoz folyamodik, melyekkel az eszmetörténetről elmélkedve élni szokás. Így – tanulmányunk perspektívájából – nemmel felelhetünk arra a kérdésre, hogy *ered-e* Foucault-nál valami *közvetlenül* Kanttól. Bár Foucault ambivalens szerepet tulajdonít a königsbergi gondolkodónak a jelen fennsíkjáról szemlélhető diskurzusformációban, lévén meghaladandó és követendő nyomokat is tartalmaznak szövegei, azonban a francia filozófus írásaiban megfestett Kantnak nem tulajdonítható a megalapozó szubjektivitásra jellemző, értelemadói szerepkör. Amiből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a Foucault-nál található Kant-kép mindkét esetben csak modell-értékkel rendelkezhet. Erre azonban azt javaslom, ne lefokozásként, hanem a foucault-i gondolkodás koherenciájának eseteként tekintsünk.

Összességében azt kell mondanunk tehát, hogy Foucault esetében nem csak a kommentálásról kialakított elméletben érhető tetten a szemléletváltás, hanem abban is, amit kommentárként letett az asztalra. Amíg az archeológia olyan diskurzusok időbeli formálódásával foglalkozik, amelyekben vannak elsődleges, kommentárra szoruló szövegek, addig az archeológia is az interpretáció mezsgyéjén belül található. A visszája felől szemlélve azt is mondhatjuk, hogy a szó szoros értelmében vett archeológiai *leírás* csak akkor lehetséges, ha olyan beszédanyagot vagy azok halmazát vesszük alapul, melyek feljegyzésre sem érdemesek. Ez nonszensz lenne. A foucault-i gyakorlat azonban azt bizonyítja, hogy amennyiben egy archeológiai-*lag* kivitelezett szöveg- vagy „szövegegyüttes-feltárás” nem tagadja le az interpretáció elkerülhetlenségét, megszólíthat egy régebbi tudásformációt, miközben az nem csak a jelen elvárásait tükrözi vissza, hanem valami újat is képes mondani magáról.

Mi a helyzet magával a konkrét példával, Foucault Kant-kommentárjaival? Foucault kétszer lépteti gondolkodásának a „színpadára” a königsbergi filozófust, ha úgy tetszik különböző jelmezben, eltérő szöveggel, melyek ellentétes viszonyulást tesznek lehetővé a kommentátor számára. Foucault azzal, hogy két egyaránt életképes, de nem egymás felszámolására létesített Kant interpretációt produkál, meglegegteti előttünk egyrészt interpretációinak dramaturgiai jellegzetességét, azt hogy a Foucault munkák Kantja innovatív és termékeny *viták alapját képező értelmezői műveletek eredménye*. Másrészt fény derül arra, hogy a kommentárra érdemes Kant nevű szerzőhöz joggal rendelhetünk minimum két alkalmazási pontot. Érvelhetnénk mindezek alapján úgy, hogy a foucault-i Kant-kommentárok háttéré-

45 Id. m. 12–14. o.

ben stratégiai elhatározások húzódnak (antropológia ellenesség, Habermas-vita), amelyek segítették a francia szerzőt saját álláspontjának az elfogadtatásában. Magam úgy tartom, hogy a Kant-képek a „foucault-i olvasásmód” *par excellence* esetének tekinthetők a Kant-képek manifesztáltságánál fogva, mert a német gondolkodóval folytatott nyílt dialógus rámutat arra, hogy nem lehetséges olyan új diskurzus létesítésével járó kommentár, mely egy magánvaló Kant-kép hirdetésével kecsegtet, már csak az értelmező pozíciójának sajátosságából sem. Úgy vélem, hogy a megkettőződés dramaturgiai vonásainak kidomborításával detektálhatjuk azt, amely Foucault más interpretációiban kevésbé látványos. A Foucault-t érő ellenvetések egyik fixa ideája ellenében fellépve azzal a javaslattal élnék, hogy tegyünk kísérletet Foucault más kommentárjai esetében is a Kanthoz való viszony tanulságaival közelíteni.⁴⁶ Ez a reláció ugyanis kidomborítja azt, hogy a portré és az önportré milyen közel (akár elválaszthatatlan közelségben) helyezkedik el egymáshoz képest a (filozófiai)kommentár terén. Ez a belátás reflektáltabbá teheti (Foucault) interpretációinkat annál, mintha a hagyományos lábjegyzetelés-konceptióval közel lennénk a szövegeihez.

Bibliográfia

- Barthes, Roland. 1998. „A szerző halála.” Ford.: Babarczy Eszter In.: A szöveg öröme. Budapest: Osiris.
- Cseke Ákos. 2015. *Igaz szó, igaz élet: A kései Foucault és az igazság története*. Budapest: L’Harmattan.
- De Libera, Alain. 2013/2016. *Inventio subiecti et L’Archéologie philosophique*. Paris: Collège de France. [https://www.college-de-france.fr/site/alain-de-libera/_course.htm] (2016. 08. 20.)
- Dreyfus, Hubert L – Rabinow, Paul. 1983. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago.
- Foucault, Michel. 1991. „Mi a felvilágosodás?” Ford.: Szakolczay Árpád. In.: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái. A felvilágosodáson innen és túl*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Foucault, Michel. 1994. *Dits et Écrits I-IV*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel. 1998a. „A diskurzus rendje.” Ford. Romhányi Török Gábor. In *A fantasztikus könyvtár*, 50–74. Budapest: Pallas–Attraktor.

46 Szokás kárhözotni a kései Foucault-t azért, ahogyan kommentálja az antik és a keresztény gondolkodókat, vö. Cseke 2015 64–65. o. Ebben a vonatkozásban sem lényegtelen az, hogy Kanttal miként bánik Foucault. Kant két különböző alkalmazása révén a közeledés és távolodás munkája tart tükröt egymásnak.

- Foucault, Michel. 1998b. „Strukturalizmus és posztstrukturalizmus.” Ford. Romhányi Török Gábor. In *A fantasztikus könyvtár*, 147–170. Budapest: Pallas-Attraktor.
- Foucault, Michel. 1999a. „Mi a szerző?” Ford. Erős Ferenc – Kicsák Lóránt. In *Nyelv a végtelenhez*, 119–45. Debrecen: Latin betűk.
- Foucault, Michel. 1999b. „Az élet: tapasztalat és tudomány.” Ford. Sutyák Tibor. In *Nyelv a végtelenhez*, 157–168. Debrecen: Latin betűk.
- Foucault, Michel. 1999c. „A tudományok archeológiájáról.” Ford. Sutyák Tibor. In *Nyelv a végtelenhez*, 169–201. Debrecen: Latin betűk.
- Foucault, Michel. 2000. *A szavak és a dolgok*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Osiris.
- Foucault, Michel. 2001. *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel. 2008. *Introduction*. Kant, Immanuel, 11–81. Paris: Vrin.
- Foucault, Michel. 2011. *Leçons sur la volonté du savoir*. Paris: Seuil/Gallimard.
- Foucault, Michel. 2015. *A morál visszatérése*. In: Műút. Ford.: Romhányi Török Gábor. <http://www.muut.hu/?p=15373>
- Habermas, Jürgen. 1986. „Une flèche dans le cœur du temps présent.” In: *Critique. Michel Foucault: du monde entier*. Paris. 794–799. o.
- Han, Béatrice. 2002. *Foucaults Critical Project*. Ford. Pile, Edward. Stanford, California: Stanford University Press.
- Sutyák Tibor. 2007. *Michel Foucault gondolkodása*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor.
- Szabó Tibor. 2003. „Michel Foucault filozófiai antropológiája.” *Pro Philosophia Füzetek* 5/4: 109–18. [<http://www.c3.hu/~prophil/profi034/szabo.html>] (2016. 08. 25.)
- Terra, Ricardo R. 1997. „Foucault lecteur de Kant: De l’Anthropologie à l’ontologie du présent.” In *L’Année 1798: Kant sur l’Anthropologie*, szerk. Ferrari, Jean 159–71. Paris: Vrin.
- Whitehead, A. N. 1979. *Process and Reality*. Free Press.